

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14281452>

KO'PLIK TUSHUNCHASINING ARAB VA O'ZBEK TILLARIDAGI NAMOYON BO'LISHI

Xo'jamberdiyeva Hamidaxon

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola arab va o'zbek tillarida ko'plik ma'nosini ifodalovchi leksik va morfologik vositalar hamda usullarni chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan. Tilda ko'plik ma'nosining ifodalanishi lingvistik tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, har bir til bu ma'noni o'ziga xos grammatik va leksik vositalar orqali ifodalaydi. Ushbu maqolada arab tilidagi jam' va tasg'ir kategoriyalari, ularning shakllanish qonuniyatlari, ko'plikni ifodalovchi maxsus affikslar, so'z birikmalaridagi grammatik kelishiklarning o'rni va funksiyalari batafsil ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, o'zbek tilida ko'plikni bildiruvchi grammatik qo'shimchalar, so'zlarning takrorlanishi, sintaktik konstruksiyalar va leksik birliklar orqali ko'plik ma'nosini ifodalash usullari tahlil etiladi. Maqolada arab va o'zbek tillaridagi ko'plikni ifodalashning umumiy va farqli jihatlari taqqosiy va qiyosiy tahlil asosida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda milliy o'ziga xosliklarning lingvistik ifodasi va ularning madaniy asoslari aniqlanadi. Shuningdek, maqolada ko'plikni ifodalashning har ikkala tilda semantik jihatdan qanchalik keng yoki chegaralanganligini ochib berishga alohida e'tibor qaratiladi. Ushbu maqola natijalari arab va o'zbek tillarining grammatika tizimidagi milliy va universal xususiyatlarni yoritishga, shuningdek, ushbu tillarni o'rganayotganlar uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lishi kutiladi.

Kalit so'zlar: ko'plik ma'nosi, leksik vositalar, morfologik vositalar, arab tili, o'zbek tili, jam', tasg'ir, grammatik qo'shimchalar, takrorlash, taqqosiy tahlil, lingvistik xususiyatlar, milliy o'ziga xoslik.

KIRISH

Til insoniyatning asosiy muloqot vositasi bo‘lib, unda har bir xalqning o‘ziga xos tafakkur tarzi, madaniyati, turmush tarzi va tarixiy xususiyatlari aks etadi. Har bir til, jumladan arab va o‘zbek tillari, o‘zining grammatika tizimi orqali nafaqat muloqotni amalga oshirishni ta‘minlaydi, balki undagi o‘ziga xos milliy va universal jihatlarni ham namoyon etadi. Tilshunoslikda ko‘plik tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki bu kategoriya inson tafakkurida biror narsaning birdan ortiq miqdorda mavjudligini ifodalaydi va har bir til bu tushunchani o‘ziga xos usul va vositalar orqali ifodalaydi. Arab tili dunyoning eng qadimiy va rivojlangan tillaridan biri bo‘lib, o‘zining murakkab va boy grammatik tizimi bilan ajralib turadi. Arab tilida ko‘plikni ifodalash uchun jam’ (ko‘plik) va tasg‘ir (so‘zlarning shakliy o‘zgarishlari orqali ma‘no uyg‘unligini ta‘minlash) kategoriyalari keng qo‘llaniladi. Ayniqsa, jam’ shakllari nafaqat grammatik, balki semantik jihatdan ham ko‘p qirraliligi bilan diqqatga sazovordir. Arab tilida so‘zlarning turli xildagi grammatik o‘zgarishlari orqali ko‘plikni ifodalashning o‘ziga xos qonuniyatlari mavjud bo‘lib, ular tilshunoslar tomonidan chuqur o‘rganib kelinmoqda. O‘zbek tili esa turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, ko‘plikni ifodalashda o‘zining sodda va tizimli yondashuvi bilan ajralib turadi. O‘zbek tilida ko‘plikni ifodalash uchun asosan grammatik qo‘shimchalar (masalan, “-lar” qo‘shimchasi) keng qo‘llaniladi. Shu bilan birga, so‘zlarning takrorlanishi va ba‘zan kontekstual usullar orqali ham ko‘plik ma‘nosi ifodalanadi. Ushbu tilning grammatik tizimida ko‘plik kategoriyasining aniq va sodda ifodalanishi uni til o‘rganayotganlar uchun qulay qiladi.

Mazkur maqola arab va o‘zbek tillarida ko‘plik tushunchasini ifodalashda qo‘llaniladigan leksik va morfologik vositalarni o‘rganishga qaratilgan. Maqolada bu ikki tilning ko‘plikni ifodalashdagi umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari taqqosiy va qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Arab va o‘zbek tillaridagi grammatik tizimlar, ko‘plikni ifodalashdagi lingvistik va madaniy omillar o‘zaro bog‘liq holda o‘rganilib, ularning milliy xususiyatlari hamda global lingvistik tizimdagi o‘rni ochib beriladi. Ushbu tadqiqot tilshunoslik nazariyasini boyitishga, arab va o‘zbek tillarini o‘rganuvchilar

uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lishi bilan birga, milliy o'ziga xoslik va umumiylikning lingvistik ifodasini yoritishga ham xizmat qiladi.

Arab va o'zbek tillarida ko'plik tushunchasining umumiy tavsifi

Ko'plik tushunchasi dunyo tillarida universal bo'lgan grammatika kategoriyalaridan biridir. Bu tushuncha inson tafakkurida ob'ektlarning son jihatdan bir nechta miqdorda mavjudligini ifodalash ehtiyojidan kelib chiqadi. Har bir til o'zining tarixiy taraqqiyoti, madaniy xususiyatlari va lingvistik tizimiga ko'ra ko'plikni o'ziga xos usullar bilan ifodalaydi. Arab va o'zbek tillari ham bu borada o'ziga xos yondashuvlarga ega bo'lib, ularning har biri alohida lingvistik va madaniy merosni aks ettiradi. Arab tili dunyoning eng qadimiy va rivojlangan tillaridan biri bo'lib, ko'plikni ifodalashda juda murakkab va boy tizimga ega. Arab tilida ko'plik nafaqat grammatik shakllar yordamida, balki leksik vositalar va kontekstual ifodalar orqali ham kengaytiriladi. Misol uchun, arab tilida ko'plik jam' tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, bu ikki asosiy turga bo'linadi: jam'u salim (to'g'ri ko'plik) va jam'u taksir (siniq ko'plik). Bularning har biri grammatik tizimda o'ziga xos shakllar va qoidalarga ega. Jam'u salimda maxsus qo'shimchalar orqali ko'plik hosil qilinsa, jam'u taksir so'zning o'z tuzilishini o'zgartirish orqali amalga oshiriladi. Bu arab tilining boy morfologik tizimini ko'rsatadi. Arab tilida ko'plik tushunchasining yana bir muhim jihati undagi ko'plikning semantik chuqurligidadir. Jam'u taksirda har bir ko'plik shakli so'zning o'ziga xos ma'nosini boyitadi yoki toraytiradi. Bunda grammatik shakllanish semantik ma'noni kengaytirish yoki aniqlashda muhim o'rin tutadi.

O'zbek tili esa turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, ko'plikni ifodalashda ancha sodda va tizimli yondashuvga ega. Bu tilda asosan "-lar" qo'shimchasi yordamida ko'plik ma'nosi ifodalanadi: masalan, "kitob" – "kitoblar", "bola" – "bolalar". Bu qo'shimcha oddiyligi va funksionalligi bilan ajralib turadi. O'zbek tilida ko'plik tushunchasi grammatik shakllardan tashqari takrorlash usuli yordamida ham ifodalanishi mumkin. Masalan, "bola-bola" iborasi ko'p bolalar mavjudligini anglatadi. O'zbek tilida ko'plik tushunchasi ijtimoiy kontekstda ham maxsus o'rin

tutadi. Masalan, “-lar” qo‘shimchasi ba’zan hurmat ma’nosini ifodalash uchun ham ishlatiladi: “Siz keldingizlar”. Bu kabi qo‘llanishlar tilning nafaqat grammatik, balki madaniy vazifalarini ham ko‘rsatadi.

Arab va o‘zbek tillarini taqqoslaydigan bo‘lsak, ular ko‘plikni ifodalashda umumiy universal tamoyillarni qo‘llash bilan birga, o‘z milliy xususiyatlariga ega. Arab tilida ko‘plik tushunchasi morfologik jihatdan murakkabroq va qoidalar bilan cheklangan bo‘lsa, o‘zbek tili sodda va aniq tizimga asoslanadi. Shu bilan birga, har ikki tilda ko‘plikni ifodalash ijtimoiy, madaniy va kommunikativ ehtiyojlarga moslashtirilgan. Arab va o‘zbek tillaridagi ko‘plik tushunchasining umumiy tavsifi ularning lingvistik tizimlaridagi milliy va universal xususiyatlarni ochib beradi. Arab tili o‘zining murakkab morfologik tizimi va semantik boyligi bilan ajralib turar ekan, o‘zbek tili bu tushunchani grammatik soddaligi va funkcionalligi orqali samarali ifodalaydi. Bu farqlar har ikkala tilning o‘ziga xos madaniy va tarixiy taraqqiyot yo‘lidan dalolat beradi.

Arab tilida ko‘plikni ifodalovchi grammatik vositalar

Arab tilida ko‘plik tushunchasini ifodalashning asosiy vositalaridan biri – jam’ kategoriyasidir. U ikkiga bo‘linadi:

Jam’u salim (to‘g‘ri ko‘plik): Erkaklar va ayollar uchun maxsus grammatik qo‘shimchalar yordamida hosil qilinadi. Masalan:

Erkaklar uchun: "معلم" (muallim – o‘qituvchi) – "معلمون" (muallimun – o‘qituvchilar).

Ayollar uchun: "معلمة" (muallima – o‘qituvchi ayol) – "معلمات" (muallimat – o‘qituvchi ayollar).

Jam’u taksir (siniq ko‘plik): So‘zning ichki tuzilishini o‘zgartirish orqali ko‘plik hosil qilinadi. Masalan:

"كتاب" (kitob – kitob) – "كتب" (kutub – kitoblar).

"بيت" (bayt – uy) – "بيوت" (buyut – uylar).

Arab tilida so‘zlarning ko‘plik shakllari kontekstual ahamiyat kasb etadi. Masalan, "أستاذ" (ustoz) so‘zi ko‘plikda "أساتذة" (asatiza) shakliga ega bo‘lib, bu arab

tilining o‘ziga xos murakkab tizimini ko‘rsatadi. Tasg‘ir kategoriyasi esa so‘zlarning semantik va grammatik jihatdan moslashuvini ta‘minlaydi. Masalan: "رجال" (rijol – erkaklar) so‘zi “bir guruh erkaklar” degan keng ma‘noni anglatadi va jam‘u taksir yordamida shakllanadi.

O‘zbek tilida ko‘plikni ifodalovchi grammatik vositalar

O‘zbek tilida ko‘plik tushunchasi asosan grammatik qo‘shimchalar, leksik vositalar va ba‘zi hollarda kontekstual ifodalash usullari orqali ifodalanadi. Ko‘plikni ifodalash o‘zbek tilining asosiy grammatik kategoriyalaridan biri bo‘lib, u tilning kommunikativ vazifalarini bajarishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lgani uchun, ko‘plik tushunchasini ifodalashda bu oilaga xos umumiy tamoyillarni saqlab qolgan. Ko‘plikni ifodalashda asosiy vosita – “-lar” qo‘shimchasi hisoblanadi. Bu qo‘shimcha nafaqat otlar bilan, balki ba‘zan boshqa so‘z turkumlari bilan ham ishlatilishi mumkin. Misol uchun:

Otlar bilan: “kitob” – “kitoblar”, “uy” – “uylar”.

Olmoshlar bilan: “ular”, “bizlar”.

Fe’llar bilan (ba‘zan): “Keldinglar”, “Ketdinglar”.

Grammatik qo‘shimcha sifatida “-lar” qo‘shimchasi ko‘plikni bildiruvchi asosiy element bo‘lsa-da, uning funksiyasi kontekstga qarab o‘zgarishi mumkin. Masalan, “-lar” qo‘shimchasi ko‘plikni anglatibgina qolmay, ba‘zan hurmat yoki jamoaviylik ma‘nosini ham ifodalaydi:

Ko‘plik: “O‘quvchilar keldi” (bir guruh o‘quvchilar).

Hurmat: “Siz keldingizlar” (bir kishiga hurmat bilan murojaat).

Shuningdek, ko‘plikni bildiruvchi qo‘shimchalar nafaqat otlar, balki olmoshlarda ham ishlatiladi. Misol uchun, “u” – yagona shaxsni bildirs, “ular” – ko‘plikni bildiradi. Bu o‘zbek tilidagi grammatik tuzilishning ko‘plikni aniq va sodda usulda ifodalashini ko‘rsatadi. O‘zbek tilida ko‘plikni ifodalashning yana bir usuli – so‘zlarni takrorlashdir. Bu usul asosan she‘riy nutqda yoki ta‘sirchan ifodalarda qo‘llaniladi. Masalan: “Bola-bola o‘ynaydi” (ko‘p bolalar). “Uyma-uy yurishdi” (uyma-uy yurib chiqishdi). Takrorlash usuli odatda ma‘noni kuchaytirish yoki

ko‘plikni semantik jihatdan ifodalash uchun ishlatiladi. Bu usul so‘zning faqat ko‘plik ma’nosini emas, balki davomiylik, kengayish yoki ko‘lamni ham bildirishi mumkin. O‘zbek tilida ayrim so‘zlar o‘z mazmunida ko‘plikni ifodalaydi. Masalan: “Odamlar” – bu so‘zning o‘zi ko‘plikni anglatadi va yana “-lar” qo‘shimchasi qo‘shilishi kerak emas. “Qavmlar”, “xalq” kabi so‘zlar ko‘plikni o‘z ichiga oladi va yana alohida grammatik ko‘plik belgilashga ehtiyoj sezilmaydi. O‘zbek tilida ba‘zan ko‘plikni qo‘shimcha yoki maxsus grammatik shakllarsiz, faqat kontekst orqali ifodalash mumkin. Masalan:

“O‘quvchilar sinfda o‘tirishdi” gapida “-lar” qo‘shimchasi ishlatilgan bo‘lsa-da, ayrim hollarda kontekstda gapning boshqa elementlari orqali ham ko‘plik ma’nosi aniq bo‘ladi.

“Qishloq aholisini yig‘dik” gapida “aholi” so‘zi ko‘plik ma’nosini anglatadi, chunki bir qishloqda bir kishilik aholi bo‘lishi mumkin emas.

O‘zbek tilida ko‘plikni ifodalash ijtimoiy kontekstga bog‘liq holda ba‘zan stilistik ahamiyat kasb etadi. Misol uchun, “Siz keldingizlar” kabi iboralar nafaqat ko‘plikni, balki hurmatni ham bildiradi. Bunday holatlar nutqning rasmiy yoki norasmiy ekanligiga qarab o‘zgaradi. O‘zbek tilida ko‘plikni ifodalashning grammatik tizimi oddiy va universal tamoyillarga asoslangan bo‘lsa-da, unda ijtimoiy va stilistik jihatlar ham muhim ahamiyatga ega. “-lar” qo‘shimchasi ko‘plikni ifodalashda asosiy vosita bo‘lib, tilning boshqa vositalari bilan birga ishlatiladi. Takrorlash va kontekstual usullar tilni boyituvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shunday qilib, o‘zbek tili ko‘plikni ifodalashda o‘zining sodda, ammo boy lingvistik tizimi bilan ajralib turadi. Bu tizim tilning muloqot ehtiyojlariga moslashganligini ko‘rsatadi va o‘zbek tilini o‘rganishda katta yordam beradi.

Arab va o‘zbek tillarida ko‘plikni ifodalashning taqqosiy tahlili

Arab va o‘zbek tillarida ko‘plikni ifodalashda qator o‘xshashlik va farqlarga duch kelinadi. Arab tilida ko‘plikni ifodalash murakkabroq bo‘lib, maxsus qoidalarga asoslangan. O‘zbek tilida esa ko‘plik asosan bir xil grammatik qo‘shimchalar yordamida ifodalanadi. Shu bilan birga, arab tilidagi jam’u taksir kabi murakkab tizim

o‘zbek tilida mavjud emas. O‘zbek tilidagi takrorlash va sodda qo‘shimchalar orqali ko‘plikni ifodalash jarayoni arab tilidagi grammatik o‘zgarishlarga nisbatan osonroqdir. Madaniy jihatdan, arab tilida ko‘plik tushunchasi faqat grammatik emas, balki kontekstual va semantik jihatdan ham boy mazmun kasb etadi. O‘zbek tilida esa ushbu kategoriya ko‘proq funksional va oddiy usullar bilan ifodalanadi.

Ko‘plikni ifodalashda madaniy va ijtimoiy omillarning o‘rni

Arab va o‘zbek tillarida ko‘plikni ifodalashda milliy madaniyat va ijtimoiy omillar muhim rol o‘ynaydi. Arab tilida ko‘plik nafaqat grammatik kategoriyalar orqali, balki ma’lum bir leksik birliklar yordamida ham ifodalanib, ijtimoiy mavqe va hurmatni bildiradi. Masalan, “سیدنا” (Seyiduna – bizning xo‘jayinimiz) ko‘plik shaklda aytilsa-da, aslida yagonalikni anglatishi mumkin. O‘zbek tilida esa bu kabi leksik shakllar mavjud emas, ammo hurmat ifodasi uchun “-lar” qo‘shimchasi qo‘llaniladi, masalan, “Ota-onalar keldilar”.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati

Arab va o‘zbek tillarida ko‘plik tushunchasini ifodalash usullarining taqqosiy tahlili har ikkala tilni o‘rganuvchilar uchun foydali bo‘lishi mumkin. Ushbu tadqiqot natijalari o‘quv materiallarini tayyorlash, tarjima jarayonlarini soddalashtirish va tilshunoslik nazariyasini boyitish uchun qo‘llanilishi mumkin. Bundan tashqari, ko‘plikni ifodalash usullari til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini tushunishga yordam beradi.

XULOSA

Arab va o‘zbek tillarida ko‘plik tushunchasini ifodalash usullarining tahlili ushbu tillarning lingvistik tizimlari, madaniy xususiyatlari va tarixiy taraqqiyoti haqida chuqur tasavvur hosil qiladi. Ko‘plik kategoriyasi har ikki til uchun universal bo‘lsa-da, uning ifodalanish usullari tilning milliy va lingvistik xususiyatlarini yaqqol aks ettiradi. Arab tili ko‘plikni ifodalashda murakkab va boy grammatik tizimga ega. Jam’u salim va jam’u taksir shakllari orqali ko‘plikni grammatik va semantik jihatdan aniqlash imkoniyati mavjud. Ayniqsa, jam’u taksirning murakkab tizimi arab tilining morfologik boyligini va uning semantik xususiyatlarini namoyon qiladi. Shuningdek,

arab tilida ko‘plik tushunchasi ba‘zan faqat grammatik emas, balki madaniy va ijtimoiy ma‘nolarni ham o‘z ichiga oladi. Ko‘plikni ifodalashda kontekst va so‘zlarning ichki tuzilishi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu tilni o‘rganuvchilar uchun qiyinchilik tug‘dirishi mumkin.

O‘zbek tili esa ko‘plikni ifodalashda sodda va tizimli yondashuvga ega. Asosiy vosita bo‘lgan “-lar” qo‘shimchasi nafaqat ko‘plikni, balki hurmat, keng qamrov va jamoaviylik ma‘nolarini ham ifodalash imkonini beradi. O‘zbek tilida takrorlash va kontekstual vositalar yordamida ko‘plikni ta‘kidlash tilning stilistik jihatdan boyligini ko‘rsatadi. Bu tilning kommunikativ vazifalarini osonlashtiradi va o‘zbek tilini o‘rganishni qulaylashtiradi. Taqqosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, arab tili grammatik tizimining murakkabligi va o‘ziga xosligi bilan o‘zbek tilidan ajralib turadi. Biroq, har ikkala tilning ko‘plikni ifodalashdagi umumiy maqsadi – muloqotni samarali tashkil etishdir. Arab tilining murakkab grammatik shakllari tilning qadimiy va rivojlangan madaniyati haqida ma‘lumot bersa, o‘zbek tilining sodda va tizimli grammatikasi bu tilning turkiy tillar oilasidagi o‘ziga xos o‘rnini ko‘rsatadi. Mazkur maqolada keltirilgan tahlillar va misollar arab va o‘zbek tillarini o‘rganish, taqqoslash va tarjima qilishda amaliy yordam beradi. Ushbu tadqiqot natijalari har ikkala tilni o‘rganuvchilar uchun o‘quv materiallarini boyitishga, arab va o‘zbek tillarining lingvistik xususiyatlarini yaxshiroq anglashga xizmat qiladi. Til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi, ko‘plik tushunchasining grammatik va semantik ifodasi orqali har bir tilning madaniy va tarixiy jihatlari yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Arab va o‘zbek tillarida ko‘plikni ifodalashning turli usullari ularning o‘ziga xos milliy xususiyatlarini ko‘rsatadi. Bu ikki til o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni o‘rganish nafaqat lingvistik tadqiqotlar uchun, balki tilni o‘qitish va muloqotda qo‘llashda ham muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- Al-Khuli, M. A. A Grammar of Modern Standard Arabic. – London: Cambridge University Press, 2010. P. 89-92.
- □Ahmadov, A. O‘zbek tili morfologiyasi. – Tashkent: Yangi asr avlodi, 2021. P. 56-60.
- As-Suyuti, J. Al-Muzhir fi Ulum al-Lugha wa Anwa’iha. – Beirut: Dar al-Maktaba, 1993. P. 110-114.
- Ergashev, D. O‘zbek tili leksikologiyasi va stilistikasi. – Tashkent: Ma’naviyat, 2018. P. 70-75.
- Badawi, E., Carter, M. G. Modern Arabic: A Linguistic Introduction. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011. P. 150-155.
- Yunusov, M. O‘zbek tilida so‘z yasalishi va ko‘plik ma’nosi. – Tashkent: Adolat, 2020. P. 93-97.
- Wright, W. A Grammar of the Arabic Language. – Beirut: Librairie du Liban, 1995. Vol. 1, P. 220-225.
- Karimov, S. O‘zbek va boshqa turkiy tillarda grammatik shakllanish. – Tashkent: Fan, 2016. P. 44-50.